

Kaygusuz Abdal'ın irfân anlayışı ve Dolab-Nâme'de irfanı 'ses' üzerinden yansıtan düşünceler Ezgi Tekin¹**Özet**

14. yüzyılda yaşamış olan Kaygusuz Abdal, Anadolu abdallık geleneği ve Horasan-Türkistan-Anadolu temelli irfan geleneğinin en önemli temsilcilerinden biridir. Elmalı'daki Abdal Musa dergâhında kırk yıl hizmette bulunduktan sonra Mısır'da bir tekke kurmuş olan Kaygusuz Abdal, çok sayıda edebi eser kaleme almıştır. Bu çalışmada, Kaygusuz Abdal'ın irfan anlayışına dair eserlerine yansıyan başlıca kavram ve kuramlar ele alınmakta, bu fikirlerin Dolâbnâme kasidesindeki yansımaları incelenmektedir. Kaygusuz Abdal'ın Âsi Nehri üzerindeki "Dolab-ı Muhammedi" olarak bilinen su dolabına suali ve dolabın yanıtını içeren Dolâbnâme kasidesi, devir nazariyesi ve vahdet anlatısını içermekle birlikte bu çalışmada, varlığı 'ses' üzerinden açıklayan İlâhî Güzellik ve Bezm-i Elest gibi kuramlarla ilişkili bir irfan anlayışı içinde yorumlanmıştır. Çalışma, tarihsel ve yorumsamacı yaklaşımlara dayalı olarak yürütülmüş, veriler "literatür taraması" yoluyla toplanmıştır. Kaygusuz Abdal'ın eserlerinden birincil veri kaynağı olarak yararlanılmakla birlikte, çalışmanın "örnekleme"ni O'nun Dolâbnâme adlı kasidesi oluşturmaktadır. Veriler, irfan fikrini 'ses' üzerinden açıklayan kuramlar çerçevesinde yorumlanmıştır. Neticede Dolâbnâme'de Farsça edebi kaynaklar, Kur'an ayetleri ve peygamberlere yapılan atıfların yer aldığı; 'ses'in varlığa işaret edecek bir bağlamda kullanıldığı ve dolabın da tıpkı bir 'enstrüman' gibi 'ses' vererek varlığın hakikatine yönelişi üzerinden Kaygusuz'un irfan anlayışını yansıttığı tespit edilmiştir.

The concept of irfan in Kaygusuz Abdal's thought and its representation through 'sound' in Dolab-nâme**Abstract**

Kaygusuz Abdal, who lived in the 14th century, is one of the most prominent representatives of the Anatolian Abdal tradition and the wisdom (irfan) tradition rooted in the Horasan-Turkestan-Anatolia region. After serving for forty years at the Abdal Musa lodge in Elmalı, he established a Sufi lodge in Egypt and authored numerous literary works. This study explores the main concepts and theories reflecting Kaygusuz Abdal's understanding of irfan as presented in his works, with a particular focus on their reflections in the qasida *Dolâbnâme*. The qasida *Dolâbnâme*, which narrates Kaygusuz Abdal's question to a waterwheel known as the "Dolab-ı Muhammedi" on the Asi River and the wheel's response, includes themes such as the theory of cyclical existence (*devir*) and the doctrine of unity (*wahdat*). However, this study interprets the poem within a framework of mystical knowledge shaped by theories such as Divine Beauty (*İlâhî Güzellik*) and the Primordial Covenant (*Bezm-i Elest*), both of which explain existence through the concept of 'sound'. The research is based on historical and interpretive approaches, and the data has been gathered through literature review. While various works by Kaygusuz Abdal have been used as primary sources, the sample of the study is limited to his qasida *Dolâbnâme*. The data is analyzed within the framework of theories that interpret the notion of irfan through sound. Ultimately, the study finds that *Dolâbnâme* contains references to Persian literary sources, Qur'anic verses, and prophetic figures; that the concept of 'sound' is employed in a context pointing to existence; and that the waterwheel, functioning like a musical instrument producing 'sound', symbolizes a turn toward the truth of being -thus reflecting Kaygusuz Abdal's unique understanding of irfan.

Article History

Received
2024-08-05
Accepted
2025-09-01

Anahtar Kelimeler

Kaygusuz Abdal,
İrfan, Dolâbnâme,
Devriyye,
Horasan-Anadolu
İrfanı.

Keywords

Kaygusuz Abdal,
İrfan, Dolâbnâme,
Devriyye,
Khorasan-
Anatolian Wisdom
Tradition.

¹Corresponding Author: Ezgi Tekin, Turkish Music and State Conservatory Department of Musicology, Niğde Ömer Halisdemir University, Niğde/Türkiye.

✉ ezgitekinmetu@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-7096-4353> <https://ror.org/03ejnre35>

Giriş

14. yüzyılda Anadolu’da yaşamış olan Kaygusuz Abdal, Türkistan-Horasan-Anadolu temelli irfan geleneğinin önemli aktarıcılarında ve Abdalan-ı Rum zümresinin temsilcilerinden biridir (Alşan, 2012, s. 329). Elmal’da Abdal Musa’nın dergâhında kırk yıl hizmette bulunmuş ve daha sonra Mısır’a giderek kurduğu tekkenin Piri olmuştur (Güzel, 2024, s. 100). Kaygusuz Abdal, Bektaşiliğin de önemli ulularından biri kabul edilmektedir (Seyirci, 1999). Ayrıca, yaşadığı devirde Anadolu irfanı ve edebiyatına ilişkin pek çok yazılı eser bırakması bakımından da önem taşımaktadır.

Kaygusuz’un eserleri dil, anlatım, içerik ve edebi özellikler açısından pek çok çalışmaya konu edilmiştir. Abdülbaki Gölpınarlı’nın (2013) Kaygusuz hakkındaki incelemeleri, Kaygusuz Abdal’ın külliyyatı üzerine Abdurrahman Güzel’in çalışmaları (1999; 2010; 2021; 2024), Mustafa Sever’in Kaygusuz Abdal Divanı (2016), Kaygusuz Abdal’ın menakıbnâmelerinin nüshaları üzerine Ahmet Taşğın ve Hakkı Taşğın’ın çalışmaları onun eserlerine yönelik önemli çalışmalar arasındadır. Bununla birlikte, Türkân Alvan (2020, ss. 443-476), “Dolâbnâme” kavramını oldukça kapsamlı çerçevede incelediği çalışmasında Kaygusuz’un Dolâbnâme eseri hakkında da önemli tespitlere yer vermiştir. İrfan kavramı ve irfan fikrini ‘ses’ üzerinden ele alan kuramsal yaklaşımlar konusunda ise Tekin’in (2024) doktora tezinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. İrfan kavramı, teorik olarak insan-Tanrı-evren arasındaki ilişkiyi açıklayan Devir, Vahdet-i Vücut, Vahdet-i Mevcut, Dört Unsur, Sudûr, Bezm-i Elest gibi İslam felsefesi ve tasavvufunun başlıca nazari anlayışları çerçevesinde ele alınmaktadır. Ancak, bu fikirler ışığında ‘insanın Tanrı hakkındaki bilgisine işaret eden ve varlığı ‘ses’ üzerinden açıklayan bir bağlamda ele alınan irfan kavramı, Kaygusuz Abdal’ın eserleri ve su dolabı (Dolab-ı Muhammedi) üzerindeki bir tefekkürü esnasında yazmış olduğu Dolâbnâme eseri üzerinden sorgulanmaktadır. Bu çalışmada, Güzel’in (1999) Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi içinde yer verilen Dolâbnâme mesnevisi (Ek1’de verilmiştir) temel alınmıştır. İlgili metnin esas alınan orijinal nüshaları, Menâkıb-ı Kaygusuz Abdal (Abdurrahman Güzel Hususi Nüshası) ve İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Manzum Eserler Bölümü’nde yer alan Külliyyât-ı Kaygusuz Sultan nüshalarıdır. Güzel (1999, s. 19), incelemiş olduğu bu nüshalarda Kaygusuz Abdal hakkında yazılan menakıbnâmenin diğer nüshalarından farklı olarak Dolâbnâme’nin de yer aldığına dikkat çekmektedir.

1. 13.-14. Yüzyıllarda Anadolu’nun Dini-Manevi ve Düşünsel Zeminine Bakış

13. yüzyıl, Anadolu’nun Selçuklu hâkimiyeti altında olduğu ve aynı zamanda Moğol saldırılarıyla zayıflayan Selçukluların yıkılış devridir. Bu dönemin sonlarında doğru beylikler dönemi başlamış ve 1308’de Anadolu Selçuklu Devleti yıkılmıştır (Güzel, 2024, s. 19). Anadolu’nun Türkleşmesi, çeşitli tarikatların kurumsallaşma süreciyle de paralellik göstermektedir. Moğol istilasının ardından artan göçlerle beraber Türkmen zümrelerinin yanında derviş toplulukları da Anadolu’ya gelmiştir (Ay, 2020, s. 16). Bu bakımdan, 13. ve 14. yüzyılda Anadolu’nun dini, manevî ve sosyal anlamda inşasında pek çok farklı inanca mensup derviş zümrelerinin etkili olduğu söylenebilir. 13. yüzyıldan itibaren Anadolu’da kerâmet sahibi yani kâmil insanları ifade etmek üzere kullanılan Horasan Mektebi’ne mensup sufiler, “Horasan Erenleri” adıyla anılmıştır. Horasan Melâmetiliği etkisindeki bu zümreler arasında (Alşan, 2012, s. 35) Kalenderî, Vefâî, Haydarî dervişlerden oluşan farklı inanç gruplarının adı geçmektedir. Temelinde Anadolu’da 12. ve 13. yüzyılda Babâilerin oluşturduğu mistik akımın etkisini barındıran bu zümreler (Ocak, 2016a, s. 80-81), 14. yüzyılda Abdalan-ı Rum adını almıştır. Âşık Paşazâde, 14. yüzyılda Anadolu’daki zümreleri Gaziyân-ı Rum, Ahîyan-ı Rûm, Abdalan-ı Rûm ve Bâciyân-ı Rûm olmak üzere dört başlık altında toplamıştır. Anadolu Abdalları da bu grup içinde anılmaktadır. Ocak’a göre Abdal Musa, Kaygusuz Abdal, Geyikli Baba gibi bu devirde yaşamış olan Abdal toplulukları, Babailik hareketinin kalıntıları ve sonraki devirde Bektaşiliğe mal edilen kimseler olarak ifade edilmektedir (2016b, s. 141). Bu yüzyılın sonlarına doğru ise Bektaşilik çatısı altında toplanmışlardır (Ay, 2020, s. 19; Ocak, 2016b, s. 139).

Kentli gelenek içinde tasavvufi fikirlerin yayılmasında ise Moğol istilasıyla birlikte Anadolu’ya giren ve Necmeddin Kübra’nın fikirlerini aktaran Kübrevilik akımının temsilcileri, onun yanında Anadolu’ya gelen Şeyh Necmeddin Razi (Daye) ve Mevlâna’nın babası Bahaeddin Veled gibi mutasavvıfların önemli tesirleri olmuştur (Ocak, 2016a, s. 221). Özellikle müzik, sema ve şiir gibi vasıtalarla öne çıkan Mevlevilik, şehirlerdeki yüksek zümreler arasında taraftarlar bulmuş ve

zaviyeler aracılığıyla Mısır, Suriye, Irak ve Azerbaycan'a kadar geniş bir coğrafyaya ulaşmıştır (Köprülü F., 2012, s. 50). Ayrıca, tarikat kurucusunun yeğeni Şihabeddin Ömer Sühreverdî aracılığıyla Sühreverdîlik ve Şihabeddin Sühreverdî'nin (Sühreverdî-i Maktul) nûr (ışık) teorisini içeren İsrakilik gibi anlayışlar da Anadolu'ya gelmiştir (Ocak, 2016a, s. 220). Bayezid-i Bistami, Cüneyd-i Bağdadi ve Hallac-ı Mansur gibi sufilerin düşüncelerinden temel alan, Mevlevilikten Bektaşiliğe pek çok tasavvuf mektebi üzerinde etkili olan İbn Arabî'nin Vahdet-i Vücut öğretisi (Ocak, 2016a, s. 221) ise Konya'da zaviyesi olan Sadreddin Konevî aracılığıyla Anadolu'ya aktarılmıştır. Mevlâna aracılığıyla gelen Şemsi Tebrizî'nin fikirleri, bu dönem açısından önem arz etmektedir (Ay, 2020, s. 26). Ayrıca Sadreddin Konevî ve Fahreddin Irakî gibi büyük fakihler aracılığıyla Anadolu'da yayılan fütüvvet hareketinin (Köprülü F., 2012, s. 50) temel alındığı Ahilik teşkilatının kurucusu Nasireddin Evren (Ahi Evran) ise 13. yüzyıl başlarında Anadolu'ya Bağdat'tan gelen sûfîlerden biridir. Babailer ve Türkmenlerle yakınlığı olan Ahi Evran'ın hocası ise fütüvvet akımının ünlü şeyhi Sufî Evhadü'ddin Kirmânî'dir (İnalçık, 2018, ss. 46-47). Kirmânî, Sühreverdîlik tarikatının Ebheriyye kolu üzerinden İran ve Anadolu'da etkili olan ünlü sûfîlerden biridir (Mostafavi, 2016, s. 69).

Ayrıca, Anadolu'nun Konya ve çevresinde, fütüvvet ve Türkistan-Horasan irfanında yer alan hizmetler, tekke, zaviye ve medreselerde marifet taşıyıcıları olan Türkistan Pirleri, Horasan Erenleri, Rum velileri ve Balkan gerçekleri vasıtasıyla aktarılmıştır (Taşğın & Atay, 2019, ss. 157, 159). Bu dönemde, Türkistan-Horasan-Rum-Rumeli ve Azerbaycan hattında yetişen erenlerin marifet esasları ve onların dönemin devlet adamlarıyla olan ilişkileri özellikle 14.-15. yüzyıllarda yazılmış olan menakıbnameler aracılığıyla takip edilebilmektedir (Taşğın & Taşğın, 2024). Anadolu irfan ve marifeti açısından önemli bir yeri olan ve bu konuda yazılmış ilk dönem menakıbnameleri arasında Hacı Bektaş, Dediği Sultan, Hacım Sultan, Karaca Ahmet, Sarı Saltuk, Seyyid Harun Veli; ikinci dönem menakıbnameleri arasında Abdal Musa, Kaygusuz Abdal, Seyyid Ali Sultan, Şücaaddin Veli, Koyun Baba, Piri Baba ve Otman Baba; üçüncü dönem menakıbnameleri arasında ise Demir Baba ve Hasan Dede sayılabilir. Bu dönem kaynaklarından sonra menakıbname eserleri de son bulmuştur (Taşğın & Taşğın, 2024, s. 123).

Bu devirde Ahmet Yesevî'nin de etkisiyle Anadolu'da Türkçe eser vermeye başlayan Türk mutasavvıfları, Anadolu tasavvufunun gelişiminde etkili olmuştur. Sadece halk diliyle ve halk diline özgü deyim, teşbih ve mecazlarla yazılan yeni bir şiir dilinin doğmasında Yesevî'nin takipçileri, özellikle Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'ın önemli katkıları olmuştur (Güzel, 2024, s. 28). Dönemin düşünce dünyası, dini ve edebi geleneğini yansıtan en önemli eserler arasında Hoca Dehhânî'nin Battal-nâme'si, İbni 'Alâ'nın Danişmendnâme'si, Sultan Veled'in eserleri, Ahmet Fakih'in Çarh-nâme'si, Şeyyad Hamza'nın mesnevileri sayılabilir. Ayrıca, Âşık Paşa'nın Garib-nâme'si, Ahmed'nin İskendernâme'si, Ahmet Eflâki'nin Menâkıbu'l-Ârifin'i, Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı gibi çok sayıda eser bu dönemde yazılmıştır. Mevlâna, Sâdi Şirâzi, Feridüddin Attar, Firdevsî, Selmân gibi Orta Asya, İran ve Anadolu sahasında yetişen simalar, Anadolu'nun dini-tasavvufi ve edebi anlamda gelişiminde etkili olmuştur. 14. yüzyıl sonlarında yaşayan Kaygusuz Abdal da böylesi bir düşünce iklimi içinde yetişen dönemin en önemli mutasavvıf-şairlerinden (Güzel, 2024, ss. 28-29) ve Anadolu irfan geleneğinin temsilcilerinden biridir.

Neticede Horasan pirleri, kendilerinin irfan ve hikmet anlayışı için çıkış merkezi olan Türkistan'dan aldıkları usul ve erkânı, Hacı Bektaş ve onun diğer halifeleri aracılığıyla Rum'a aktarma vazifesini üstlenmiş ve Türkistan-Horasan tasavvufu ve Anadolu'da bağlantısını sağlamıştır (Boz, 2025, ss. 135-153). Bu hususa Türkistan'da Ahmet Yesevî'nin işaretiyle onun irfan ve hikmet mektebini Anadolu'ya yönlendirmesi hususunda Horasan pirlерinin önemli bir rolü olmuştur. Nitekim Dediği Sultan gibi Horasan erlerinin menakıbnamelerinde irfan ve hikmetin kaynağının Türkistan ve Ahmet Yesevî olduğu görülebilmektedir. Anadolu'da ise bu görev Hacı Bektaş'a teslim edilir (Taşğın, 2013, ss. 68-69). Hacı Bektaş'ın halifelerinden Abdal Musa dergâhında yetişen Kaygusuz Abdal da bu manada Anadolu'daki irfan mektebinin önemli temsilcilerinden biridir.

2. Kaygusuz Abdal'ın (1341-1444) Tarihsel-Menkıbevi Hayatı ve Eserleri

14. yüzyılın son yarısında yaşamış olan Kaygusuz Abdal, Hacı Bektaş mensuplarından Abdal Musa'nın halifelerinden biridir (Ergun, 2017, s. 47). Alevi-Bektaşî edebiyatının en üretken

temsilcilerinden olup, Abdalan-ı Rum denilen derviş zümresinin de mensuplarından (Oktay Uslu, 2020, s. 252). Alevi-Bektaşî edebiyatında Kaygusuz Abdal'dan "Kaygusuz Sultan", "Baba Kaygusuz", "Kaygusuz Sultan Abdal" şeklinde söz edilmektedir. Şiirlerinde ise "Kaygusuz" ve "Kaygusuz Abdal"ı kullanmıştır (Kaygusuz İ., 2005, s. 176). Asıl adının Alaeddin Gaybi olduğu anlaşılmaktadır (Güzel, 1999). Kaygusuz Abdal'ın hayatı hakkında en ayrıntılı bilgilere Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi aracılığıyla ulaşılmaktadır. Ayrıca, Abdal Musa Velâyetnâmesi'nde onun hayatı hakkında bilgiler verilmektedir (Güzel, 2019). Kendisi hakkında yazılan menâkıbnâmeden anlaşıldığı üzere Kaygusuz Abdal, zamanının maddi ve manevî ilimleri konusunda iyi bir eğitim almış olup Alaiye Beyi Hüsameddin Mahmud'un oğludur (Güzel, 1999, ss. 6-8). Kaygusuz Abdal Pîri Abdal Musa'nın Elmalı'daki dergâhında kırk yıl dervişlik yaptıktan sonra şeyhinin müsaadesini alarak yanında kırk abdalla Mısır'a gider. Kaygusuz Abdal, Hac yolculuğu dönüşünde Hille, Kûfe, Necef, Kerbelâ, Bağdat, Şam, Humus, Halep ve Dolâbnâme'yi yazmış olduğu Hama kentlerine uğramıştır. Kilis ve Antep üzerinden devam eden uzun bir yolcuktan sonra tekrar Pîri Abdal Musa'nın dergâhına dönmüştür (Güzel, 2024, s. 48).

Gölpınarlı (2013, s. 7, 10), Kaygusuz Abdal'ı 13. yüzyılda Mevlâna, Sultan Veled, Âşık Paşa, Şeyyad Hamza ve Feridüddin Attar gibi büyük sûfî şairlerin etkisiyle Arapça ve Farsça'dan etkilenen edebî geleneğin geliştiği bir devirde Türkçe'ye önem veren Yunus Emre'nin yaşadığı dönemin etkisiyle 15. yüzyıldan itibaren gelişen Alevi-Bektaşî edebiyatının kurucusu olarak kabul etmektedir. Rum Abdalları Anadolu'daki diğer derviş zümrelerinden farklı olarak Türkçe'yi yazı dili olarak benimsemişlerdir (Karamustafa, 2014). Kaygusuz Abdal, Bektaşîlik öncesi abdallar zümresinin bir mensubu (Köprülü F., 2013), Rum Abdalı ve Kalenderî mensubu (Ocak, 2016b) olduğu gibi Alevi-Bektaşî geleneğinin önemli inanç önderlerinden biri olarak da kabul edilmektedir (Gölpınarlı, 2013, s. 12). Bununla birlikte 13.-15 yüzyılda yaşamış diğer derviş/abdal gruplarından farklı olarak çok sayıda yazılı eser bırakmıştır (Karamustafa, 2014, s. 331). O'nun yaşadığı devrin bütün ilimlerine (astronomi, anatomi, fen, genel kültür, tarih, edebiyat, din ve tasavvuf) vakıf olduğu ve Arapça, Farsça, Çağatayca gibi dilleri bildiği (Güzel, 2021, s. 213), yaşadığı devirde ilim ve edebiyat dili olan Arapça ve Farsça'nın yerine (Farsça yazdığı eserleri de bulunmakla birlikte) sade bir dili kullanmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır (Oktay Uslu, 2020). Kaygusuz Abdal hem heceyle hem aruzla şiirler yazmış; tasavvuf, ayet ve hadisler, İran klasik edebiyatı gibi pek çok kaynaktan beslenmiştir. Bazı şiirlerinde Sarayî mahlasını kullanmıştır (Gölpınarlı, 2013, s. 12). Ayrıca Kaygusuz Abdal'da Yunus Emre'nin etkisinin bulunduğu dair görüşler de mevcuttur (Özmen, 1998, s. 218; Öksüz, 2024). Ancak onun eserlerinin mana derinliği bakımından oldukça güçlü bir sembolizmi içerdiği görülebilmektedir. Özellikle tasavvuftaki Vahdet-i Vücut, Seyr ü Sülûk, insanın yaradılışı, kendini bilmek, kaba sofulardan kaçınmak (Öksüz, 2024, s. 455) devir kuramı (Alvan, 2020), lâ-mekân, nefsini bilmek (Güzel, 2021) gibi irfanî geleneği vurgulayan manzum ve mensur pek çok eseri bulunmaktadır. Vahdet-i Vücut felsefesini anlattığı şiirlerinde ilahî aşkı, irfanî ve irşadî bir kaygı ile yazdığı görülmektedir. Seyr ü Sülûk, insanı halktan Hakk'a, çokluktan birliğe, cehilden ilme ve irfana yükselten bir manâ eğitimi olarak Kaygusuz Abdal'ın eserlerinde sıklıkla dile getirilmektedir. Bu tecrübe ışığında kaleme alınanlarda varlığın Hakk'ın varlığından ibaret olduğu ve bu hakikate eren müridin tevhide erdiği anlatılır (Sever, 2016, ss. 24-25). Muhtemelen Hacı Bektaş'ın Makâlat eserinden başka Rum Abdalları ve Bektaşîlere ilişkin en eski yazılı kaynaklar Kaygusuz Abdal'ın eserleridir (Oktay Uslu, 2020, s. 253). Kaygusuz Abdal'ın manzum eserleri Divan (Sever, 2016), Gülistan (Güzel, 2021, s. 473; Yücel, 2024), Mesneviler (Güzel, 2021; Sever, 2016), Gevher-nâme (Akalin, 1979; Güzel, 1999, s. 118), Dolâbnâme (Gölpınarlı, 2013; Güzel, 1982; 1999; Ergun, 2017; Özmen, 1998, s. 236-239; Sever, 2016, s. 94-97; Uluçay, 1994, s. 57), Salâtnâme, Minbernâme (Sever, 2016, s. 98-101); mensur eserleri (Güzel, 2021) Budalanâme, Vücutnâme (Özdem, 2018), Kitab-ı Miglâte (Kaygusuz A., 2024; Güzel, 2021), Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi (Güzel, 1999); manzum ve mensur karışık olarak kaleme alınan eserleri ise Dilgüşa (Güzel, 2021; Kaygusuz Abdal, 2017) ve Saraynâme'dir (Ergun, 2017, s. 47; Güzel, 2021; Koç, 2022).

3. Tanrısal Bilginin İfadesi Olarak İrfan Kavramı

İslam düşünürleri bilgiyi arama için "taleb'ül ilm" (Shefer-Mossensohn, 2019, s. 86), bilginin kaynağını arama işini ise "esbab-ı ilm" olarak adlandırmışlardır. Bilgi ise 'duyu, akıl, vahiy' gibi kaynaklara dayandırılmasına ya da 'kalp, gönül' gibi sezgisel bir kaynağa dayandırılmasına göre 'zahirî' ve 'batinî' olarak ikiye ayrılmıştır (Kara, 2017, ss. 38-39). Bu bilgi türlerinden daha ziyade 'gizli sirlara

vakıf olmak, bir şeyin iç yüzüne vakıf olmak' anlamlarına gelen ve bilginin batınî (içsel, gizli) yönüyle daha irtibatlı olarak kullanılan (Cebecioğlu, 2020, s. 187; Kılıç, 2011, s. 10) "irfan" kavramı ise -nazari ve ameli olarak iki farklı yönüne de dikkat çekilmekle birlikte (Gündüzöz, 2018)- genel manasıyla İslam bilginleri ve mutasavvıfları tarafından "Tanrısal bilgi" ya da "insanın Tanrı hakkındaki bilgisini" ifade edecek manaları içerecek bir bağlamda ele alınmıştır. 'Tanrıyı ve ilahi olanı bilmek' anlamına gelecek biçimde sufiler, "ilm-i ilahi", "ilm-i esrar", "marifetullah" gibi kavramları kullanmışlardır. Sufiler, kendilerine has bu bilgiyi "irfan", "marifet", "yakın" gibi kavramlarla adlandırmışlar ve bu bilginin ilişkili olduğu ilmi, "esrâr ilmi", "bâtın ilmi", "hâl ilmi" olarak ifade etmişlerdir (Uludağ, 2003). "Bilmek, tanımak, ikrar etmek" gibi anlamları da içeren irfan kavramı, özellikle "keşf", "hads", "ilham", "sezgi" ve ruhani bir tecrübe ile elde edilebilecek bir bilgiye işaret etmektedir (Cebecioğlu, 2020, s. 245; Uludağ, 2003; Uludağ, 2012, s. 189). Bu yönüyle "akli bilgiden" de üstün tutulmuş (Alper, 2003), ancak ahlaki bir temizlik ve ruhsal arınma neticesinde ulaşılabilecek bir bilgi olarak kabul edilmiştir (Kutluer, 2000, s. 112). Bu özellikler, irfanın daha çok içsel (batınî) yönünü vurgulamaktadır. Bununla birlikte, "nazari irfan" kavramı, irfan kavramının daha teorik bir çerçevedeki yorumlanmasını ifade edecek şekilde de literatüre geçmiştir (Gündüzöz, 2018, s. 15-16).

4. Varlık Alanını ve İrfânı 'Ses' Üzerinden Açıklayan Kuramsal Dayanaklar ve Kaygusuz Abdal'daki İzleri

Tanrısal bilgi ya da 'insanın Tanrı'ya dair bilgisi' ifade eden irfan kavramı çeşitli felsefe ve tasavvuf ekolleri tarafından farklı bağlamlarda yorumlanmakla birlikte bunlar arasında özellikle Vahdet-i Vücut (Tevhid), Sudûr, Devir Nazariyesi, Dört Unsur Kuramı öne çıkmaktadır. Bununla birlikte "irfan" anlayışı açısından varlık ve yaradılışa dair konuların 'ses' ile irtibatı daha çok öne çıkan İlâhi Güzellik ve Bezm-i Elest kuramları da bu kapsamda ele alınabilir.

Kaygusuz Abdal'ın irfan ve hikmet anlayışında insanı merkeze alan bir yaklaşım söz konusudur. Kaygusuz, Hakk'ın özünü, hikmetini ve bütün varlığı, insanın kendinde ihtiva ettiğini söyler. Kaygusuz'a göre, Allah âlemi yaratırken insanı kendisine halife olarak seçmiş, kendi özünü ise insan zatına koymuş ve onu hakikat bilgisini bilmeye muktedir kılmıştır (Ay, 2020, s. 55). Bu düşünceler onun Saraynâme'sinde şu şekilde ifade edilmektedir:

"Özini insânda ma'lum eyledi

İnsânı cümleye hâkim eyledi

Cümle şeyden insânı kıldı güzîn

İnsâna ma'lûm kılubdur kendözin

Hem bu 'ilmi insana bildürdi Hakk

İnsanın gönlünde tutdı Hakk durak" [Sar/6a] (Kaygusuz Abdal, 2010, s. 132).

Eserlerinde özellikle dört kapı yani "şeriat", "tarikât", "marifet" ve "hakikat" kavramlarını açıklarken, hakikate ulaşmanın (Şahin H., 2020, s. 240) ve irfanî yolculuğun mertebelerine işaret etmektedir. Kaygusuz Abdal'ın eserlerinde, Pîri Abdal Musa'nın Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi, Abdalan-ı Rum içinde sahip olduğu tasavvuf anlayışı ve sonraki dönemde Alevî-Bektaşî gelenek içinde devam eden fikirlerin etkileri de görülebilmektedir (Şahin H., 2020, s. 239). Ayrıca, Kaygusuz'un kullandığı "ilm-i esrar", "sırr-ı esrâr", "ilm-i tefsir" gibi kavramlar, onun irfan anlayışının batınî yönüne olan vurguyu açıkça ortaya koymaktadır:

"Marifet-i keşf-i ilm-i esrâr

Söyleyem uş lisân içinde

Benim ahi ol câdu-ı 'ayyâr

Her dürlü hikâyet 'ilm-i esrar" (Sever, 2016, s. 70).

"Evvel ü âhir hemân benim ben
Gönülde bihân sırr-ı esrâr" (Sever, 2016, s. 71).

"[Cümle] maksûd benim beni söyler
Bu keşf-i beyânı 'ilm-i tefsir" (Sever, 2016, s. 73).

Kaygusuz'da öne çıkan ve İbn Arabî tarafından sistematik hale getirilen Vahdet-i Vücut düşüncesi ise varlıkların birliğini, onun da mutlak olan Tanrının varlığından ibaret olduğunu ifade eden bir tevhid (birlik) öğretisidir (Affifi, 1975, s. 62; Ay, 2020, s. 53). Vahdet fikri, Mutlak Varlık olan Tanrının kendi zâtını bildiğinde tüm evren ve varlıkların bilgi suretinde var olduğu ve evrenin bu bilgi suretlerinin tecellisinden meydana geldiğini ifade etmektedir (Gölpınarlı, 2017, s. 63). Kaygusuz Abdal'da tüm kâinatın ve varlık âleminin Hakk'ın tecellisi olduğu ve Hakk'ı bilmek için insanın kendi varlığını bilmesi gerektiği fikri öne çıkar. Bu nedenle kâmil olan kişi, yolu bilen ve Hakk'ı cân içinde bulan kişidir. Dilgüşâ'da bu durum şu şekilde izah edilir:

"Yolu bilen kişi yolda ayrılmaz
Zirâ bu menzile yolsuz varılmaz" [Dil./ 34b] (Kaygusuz Abdal, 2017, s. 111).

"Hakk'ı ol buldu bildi cân içinde
Kâmil insan odur insân içinde

Oİ insân kim özin bildi hakikat
Hemân oldur kamu sıfât kamu zât" [Dil./ 34b] (Kaygusuz Abdal, 2017, s. 111).

Kaygusuz Abdal'ın irfan anlayışında İbn Arabî'nin Vahdet-i Vücut öğretisinden farklı olarak 'kaba ve basit' panteist eğilimlere yakın bir Vahdet-i Mevcud fikrinin izlerine de rastlanabilir. O'nun anlatımlarında eşya/âlem, daha ziyade Tanrının bir tecellisi ya da tezahürü olarak algılanmaktadır (Ay, 2020, s. 59). Vahdet-i Mevcud, "varlık birliği" düşüncesinden "varlıkların birliği" düşüncesine geçiştir. Bu anlayış, doğada görünen her şeyin Tanrı'nın bir parçası olduğu ve varlığın Tanrı'yla ortaya çıktığı fikrini yansıtır (Öz, 2001, s. 138). Vahdet-i Mevcud düşüncesi daha ziyade Bektaşilikte tecelli (Allah'ın beşer suretinde tecelli ettiği) ve tenasüh (ruhun çeşitli görünüş evrelerinden geçtiği) anlayışlarında görülebilir (Mélakoff, 2019, s. 103). Resul Ay (2020, s. 59) ise Kaygusuz'un Dilgüşâ, Saraynâme, Vücutnâme gibi eserlerindeki yoğun mecazî anlatımlarında Tanrıyı âlemde/insanda mevcut gören bazı ifadelerinin bu manada yorumlanabileceğine, ancak O'nun anlatımında âlemi tek hakikat ve Tanrı'yı tamamıyla âlemde içkin sayan bir panteizmden söz etmenin de güç olduğuna dikkat çekmektedir. Örneğin Dilgüşâ'daki şu ifadelerde: "Zîrâ kim Allâh cümle yaradılmış eşyânın mevcûdudur, cümle şey'de biledür. [Dil./ 40a] (Kaygusuz Abdal, 2017, s. 132) ve Kaygusuz Abdal'ın diğer eserlerinde benzer örneklerle rastlanabilir: "Benim bu kamu 'âlemde maksûd/Her âlem içinde bile mevcud", "Ma'bûd vücudunda bile mevcud/ Zâhir ü bâtın biledir hem", "Her eşyâ içinde bile mevcud/ Doğrusu budur ki benim Ene'l-Hak", "Oİ ki her vücûdda mevcûd olmuş/ Ben idim ahî evvel ü âhîr" (Sever, 2016, ss. 66, 71, 73).

Kaygusuz Abdal'ın eserlerinde ayrıca irfan anlayışına dair nefis terbiyesi yoluyla Hakk'a ermek için bedenle ya da kalple yapılan manevi yolculuğu ifade eden bir seyr ü sülûk (Uludağ, 2010) devri anlatılır. Bu görüşler Vahdet-i Vücut ve Devir Kuramıyla da birleşmektedir. Marifet ehlinin, Hakk'ın bilgisine erişince tüm ikiliklerin ortadan kalkarak "birlik"e varması anlatılır:

"Kamu eşyâ Hakk ile vuslat oldı
İrişdi birlik ikilik mât oldı" [Dil./ 27a] (2017, s. 80).
"Her şeyin aslı Hakk'tır, sen mutlaksın
Bütün varlıklar Vahid'e yönelir" (Güzel, 2021, s. 1104).

"Ma'rifet aslı tevhîddür. Tevhîd aslı neye ki baksa Hakk'ı orada görmekdür." [Dil./ 34a] (Kaygusuz Abdal, 2017, s. 108).

"Ey bu cihânda özini a-ı Kâmil bilenler, özini bilüp tevhide yol bulanlar, vücûdunı câna iriştirüp cân kılanlar (...) Hakk nurdur, cümle sıfât anun şu'besidür. Meselâ cümle'âlem bir vücûd bir cândur." [Dil./ 38b] (Kaygusuz Abdal, 2017, s. 127).

"Her şey dile geldi, tevhîd söyler bu şevk ile cümle 'âlem cûşa geldi ene'l hak söyler. Cümle varlık Hakk'un birliğine tanukluk virdi". [Dil./ 43b] (Kaygusuz Abdal, 2017, s. 149).

Kaygusuz Abdal'ın eserlerinde irfan fikrine dair en çok rastlanan kuramlardan bir diğeri Sudûr teorisi. Sudûr teorisi, evrendeki tüm varlıkların yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya inip çıkan bir 'döngü' içinde açıklandığı bir sistemi ifade etmektedir. Varlığın 'Mutlak Bir'den çıkarak sıra düzeni içinde evreni oluşturmasını ifade eden Sudûr kuramının temeli Plotinos'un Yeni-Platoncu anlayışına kadar uzanmakla birlikte Fârâbî başta olmak üzere pek çok İslam düşünürünün farklı yorumlarıyla geliştirilmiştir (Kaya, 2009). Sudûr kuramıyla da birleşen ve evrenin yaratılışını açıklayan Dört Unsur Kuramı (Anasır-ı Erba)'dır. Budalanâme'de "Âdem'ün vücûdı bir şehirdür. Dört dürlü cevahirden bünyâd olmuşdur: Od, Su, Toprak, Yel'dür." (Güzel, 2021, s. 897); Dîlgüşa'da insanın vücudu evreni var eden dört unsura benzetilmektedir:

"İmdi bu vücudun aslı dört muhâlif nesnedendür âşikâre görünür. Od'dan, su'dan, yel'den, toprak'dandur. Bunlar hod muhaddisdür. Bu muhaddis nesne kadîmi bilmege delîl nice ola." [Dil./ 29a] (Kaygusuz Abdal, 2017, s. 80)

Kaygusuz'un insanın hakikatinin kendinde saklı olduğu, bu aslı anlayanın Hakk'ı ve doğruyu göreceğini ifade ettiği mesnevilerinde de dört unsur kuramının etkileri görülebilir: "Perde aslı suy u toprak od u yil/Perde içindeki kimdir anı bil", "Kamu 'âlem içinde mevcûdem ben/Sûret-i toprak su yel ü odam ben", "Dört 'anâsır suyu toprak od [u] yil/Bu câna nisbet degüldür iy 'âkıl (Güzel, 2021, s. 496, 528, 657).

Kaygusuz'un eserlerinde varlık alanını doğrudan 'ses' ve 'işitme' üzerinden izah eden örneklerle de rastlanabilmektedir. Bu manada 'ses' ve müziği ontolojik açıdan yaratılış ve Tanrı kelâmı ile ilişkili olarak açıklayan yaklaşımlardan biri Bezm-i Elest kuramıdır (Tekin E. , 2024, s. 106). Kur'an'da da atıfta bulunulan Elest Bezmi'nde "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusuna "Evet, şahitlik ederiz ki sen bizim Rabbimizsin" yanıtının verilmesi, insanın yaratılışı ve Tanrı kelâmını 'işittiği' ana gönderme yapmaktadır. Bu durum, şeylerin gizli hakikatlerinin bilgisinin yalnızca Allah'ta mevcut olduğu ve kendisini bu gizli hakikatlere açtığını göstermektedir. O'nu işitenlerin ruhları, O'nun sözünü işitmenin zevk ve lezzetiyle dolar ve müzik dinleyen kişilerin yaratıldıkları 'o an'ı hatırlayışını ifade eder (Düzenli, 2014, s. 67). Bu yönüyle Elest Bezmi, 'işitmek' anlamına gelen "sem" kelimesiyle de oldukça ilişkili olup, Kur'an'da 'işitmek' üzerine pek çok referansın olduğu görülebilmektedir. Nitekim vahiy 'bilgi' olarak zihne, duygu olarak da kalbe ancak işitme sayesinde ulaşabilmektedir. Türkçede 'duymak, bilgi almak, algılamak, dinlemek' gibi anlamlarda kullanılan kavram, Kur'an'da geçen pek çok ayette (Şahin İ., 2013), hem yaratıcı hem yaratılan açısından 'işitme' vasfının önemini göstermektedir. Bu bakımdan Kur'an'da "sem" kavramı 'kalbin işitmesi' ve 'kulağın işitmesi' şeklinde iki anlamda kullanılmış olup ilahî vahye kulak vererek onu 'işitlen/dinleyen' insanlar, mümin olarak vasıflandırılmıştır (Şahin İ., 2013, ss. 93-95, 99). Kur'an'da peygamberlere yapılan ilahî hitaplar da "Dinle!" şeklinde başlamaktadır. Bezm-i Elest Kuramı, esasında tüm yaratılanların Tanrı'nın "Kün!" emrini 'işitmeleri' ile varlık alanına geldiklerine ve 'ses'in yaratılışla birlikte var olduğuna işaret etmektedir. Bu fikir Anadolu irfanına dair sufîlerin pek çok anlatımında karşılık bulmuştur. Örneğin, Kaygusuz'dan önce dolabnâme türünün önemli bir örneğini veren Yunus Emre'nin Dertli Dolap şiiri, suyun kaynağına dönme isteğini; Pir Sultan Abdal'ın Gel Benim Sarı Tanburam şiiri içi oyulan tanburanın iniltisi ve bütünlüğe duyduğu isteği ifade eder. Mevlânâ'nın Mesnevi'sinin "Dinle!" sözüyle başlayan ilk cümlesi, neyin kamışlığı (geldiği kaynağa) geri dönme isteğini göstermektedir [Mes/I-1] (Rumî, 2012, s. 3):

Dinle, bu ney nasıl hikâye ediyor, ayrılıkları nasıl şikâyet ediyor: Beni kamışlıktan kestiklerinden beri feryadımdan erkek, kadın... herkes ağlayıp inledi. Ayrılıktan parça parça olmuş kalp isterim ki, derdimi açayım. Aslından uzak düşen kişi yine kavuşma zamanını arar [Mes/I-1] (Rumî, 2012, s. 3).

Ayrıca, yaratılan her varlığın 'ses' ile mevcudata geldiğine dair Mevlana'nın Mesnevi'sindeki şu ifadeler de aynı hususa gönderme yapmaktadır:

"Her dem Allah'tan "Elestü" hitabı gelir de cevherlerle arazlar o sestten var olmaktadır." [Mes/2110] (Rumî, 2012, s. 422).

"Biz hepimiz Âdemin parçalarıydık, cennette nağmeleri dinledik, duyduk. Gerçi suyla toprak, bize bir şüphe verdi ama yine o nağmeleri birazcık hatırlıyoruz." [Mes/IV-735] (Rumî, 2012, s. 422).

Tüm bu örneklerde görülebildiği üzere, yaradılışın ilk anında Tanrı hitabını işiten tüm varlıkların, bu hitabı işitme ve geldiği kaynağa geri dönme arzusu açıklanmaktadır. Bu görüşlerin İnsanın Allah'ın bilgisinden ortaya çıkıp maddi aleme gelmesi ve tekrar Tanrısal âleme (Mutlak Varlık) dönüşünü açıklayan Devir Kuramı ile birleştiği söylenebilir. Çünkü Devir kuramı, evrendeki bütün varlıkların Tanrının tecellisi ve "Tanrının bilgisi"ne işaret eder. Varlık âlemine gelmeden (zuhûr etmeden) önce insan, tabiatta dağınık halde bulunurken ilk olarak tabiatta, daha sonra unsurlarda (hava, toprak, ateş, su), ve daha önce göklerde ve onun öncesinde de 'Tanrının bilgisindedir'. Bu sıfattan daha önce ise 'Mutlak Varlıktır' (Gölpınarlı, 2017, s. 71). Devir kuramının Kur'an'da da referansları bulunmaktadır: "Biz Allah içiniz ve sonunda O'na dönüp gideceğiz" (Bakara, 2/156) (Öztürk Y. N., 2019, s. 413); "Her şey aslına rücû eder"; "İş O'ndan başladı, yine O'na döner" (Uludağ, 1994, s. 232). İşte Kaygusuz Abdal'ın eserlerinde, Varlık âleminin 'ses' ile olan bu irtibatına ve Elest Bezmi'ne dair atıflara rastlanabilmektedir:

"Her kişi ki var nasibin aldı tuta geldi
Elest deminde tokıncagaz 'nûn' ile 'kâf'" (Güzel, 2021, s. 322).

"Mest-i elest olmuş anlar nûr ile
Cümlesi birliğe batmış bir ile

Birlik olmuşlar hemân cümle gönül
İkilikten yokdur anda kâl ü kıl" (Güzel, 2021, s. 561).

"Ol sırr-ı ezel ebed ne kim var
Hemân benim ûş gözünü aç bak

Her cânın içinde mihribânım
Her gönül içinde setr-ı muğlak" (Sever, 2016, s. 71).

"Bir anlayı bak ki gayrı yokdur
Oldur vücudunda nefes ü dem

Ol nûrsun ki var idin ezelde
Dü heft vü mâhda olmaya kem" (Sever, 2016, s. 66).

Bununla birlikte, Antik Yunan'dan Orta çağ İslam dönemine de aktarılan Pythagorasçı geleneğin gezegenlerin hareketlerini düzenleyen matematiksel ilkelerle müzikteki uyumu ilişkilendiren "Kürelerin uyumu" fikrinin etkilerini, el-Kindî ve İhvân-ı Safa (İhvan-ı Safa, 2017, s. 152) gibi İslam düşünürleri ve 15. yüzyıl edvâr yazarlarının müzik teorisi anlatımlarında görülebilmektedir

(Akdoğan, 2009, ss. 206-207; Ceyhan, 1994, s. 278; Uslu, 2018, s. 129). Antik Yunan döneminde müziğin kökenini gezegenlerin dönüşünden ortaya çıkan seslere dayandıran Pythagorasçı "Kürelerin Uyumu" fikrinin yanı sıra Platoncu, Yeni Platoncu görüşler ve Bizans inanç sisteminden izler taşıyan yaklaşımlardan bir diğeri de ilâhi Güzellik kuramıdır (Güray, 2017, s. 42, 48). İlâhi güzellik fikri, 'hikmet', 'bilgelik' ve 'birlik'e ulaşmada âlemin güzelliğini öne çıkaran bir düşüncedir. Buna göre ilahi güzellik ve tevhid (birlik) anlayışı 'birlik', 'çokluktaki ahenk, düzen' ve dengeyi yansıtmaktadır. Kur'an'a göre Allah musavvir (sanatçı) olarak ilahi 'âlemdeki güzellik ve düzenliliğin bir tezahürü' olarak kabul edilmiştir (Burchkhardt, 2017, s. 13). Âlemdeki her güzelliğin Tanrı'nın güzelliğinden bir parça taşıdığına dayanan bu görüş, ruhların hissedebildiği güzelliğin ancak semânın/müziğin kılavuzluğunda kavranabileceğini ifade eder (Güray, 2017, s. 48). Bu yönüyle, ilahi güzellik fikri, İslam düşüncesinde güzel sese önem verilmesini de açıklamaktadır. Bu görüş, Kur'an'da güzel sesin önemine dair pek çok ayette görülebildiği üzere Mevlâna'nın şu sözlerinde de öne çıkmaktadır:

"Güzel sesi dinlemek âşıklara gıdadır (...) Çünkü güzel ses dinlemede kalp huzuru ve Allah ile bütünleşme zevki vardır. Adamın içindeki hayaller kuvvetlenir, hatta hayalle, o güzel sestem, o güzel nağmeden suretlere bürünür" [Mes/IV-735] (Rumî, 2012, s. 423).

"Rebap sesini dinlemeden maksadı, arzular çekenler gibi Allah sözünü hayal etmektir." [Mes/IV-730] (Rumî, 2012, s. 422).

Bu görüşler, ruhların müziğe yönelmesinin nedenini açıklarken müziğin gezegenlerin hareketlerinden ortaya çıkan ilahi güzellik ve mükemmellik fikrini de yansıtmaktadır. Dolayısıyla, yaradılışın 'ilk an'ında var olan 'ses', Tanrısal bilginin bir tezahürü olarak konumlandırılmaktadır. Kaygusuz Abdal eşyada varlık hakikatini gördüğü ve 'ses' ile varlığa geldiğini mesnevilerinden birindeki şu beyitlerle ifade eder:

"Cihân başdan başa külli nûr oldu
Her eşyâda hakikat menşûr oldu

Dahî herbir sadâ kıldı ene'l-Hak
Rûşen oldu bu ma'nî sırr-ı muğlak" (Güzel, 2021, s. 103).

"Sırrı-ı Ene'l-Hak söyler her sadâda
Mansûr'un tek bir adı var ortada" (Güzel, 2021, s. 650).

"Her dürlü sadâ "Ene'l-Hak" oldu
Âlem cevâhir-i mutlak oldu" (Güzel, 2021, s. 791).

"Bu sarâyda oldu Âdem ked-hüdâ
Âdemün sem'ine girdi bu sadâ

Bu haberi evvel Âdem dinledi
Kâf u Nûn savtını Âdem anladı" [Sar./15a] (Kaygusuz Abdal, 2010, s. 168).

"Bu sâzun sözi cânuma boyandı
Virür sem'üme bin dürlü hitâbı" (Güzel, 2021, s. 451).

"Kâinatta her sadâ kim işidürsin her nakş u hayâli ki görürsin. Lebbeyk ur vallâh dur" [Dil./ 39b] (Kaygusuz Abdal, 2017, s. 131).

5. İrfân Geleneği Açısından Devriye, Dolâb-nâme Türleri ve Kaygusuz Abdal'ın Dolâbnâme'si

Kaygusuz Abdal'ın irfan anlayışında devir kuramının da önemli bir tesiri bulunmaktadır (Güzel, 2024, s. 150). İran ve Türk edebiyatında "devriye" türünde yazılmış şiirler, İslam tasavvufunda önemli bir yer tutan devir nazariyesini anlatmak üzere yazılmıştır (Uzun, 1994). Yaradılışın başlangıcı ve sonu, varlığın nereden gelip nereye gittiği ve bu ikisi arasındaki yolculuğu, 'sudûr' ve 'tecelli' meseleleri üzerinden belirli bir daireye benzeterek [devir] açıklayan edebi türe "devriye" denilmiştir (Güzel, 2024, s. 146). Ayrıca yaradılış ve varlık meselesini açıklayan Vahdet-i Vücut ve Dört Unsur nazariyesi (Gedik, 2016, ss. 74-80) ve zamanın döngüsellliği fikriyle de birleşen devir nazariyesine İslam sûfileri Kur'an ayetlerinde güçlü dayanaklar görmüşlerdir (Alvan, 2020, s. 129). Ahmet Yesevî'nin hikmetleri arasında örnekleri görülebilen devriyelerin yanı sıra Yunus Emre, Mevlâna gibi mutasavvıfların Vahdet-i Vücut düşüncesiyle birleşen eserlerinde de devriye örneklerine rastlanabilmektedir. Melâmiler ve özellikle Alevi-Bektaşî zümreler arasında bu türe olan ilginin daha fazla olduğu görülmektedir (Uzun, 1994). Kaygusuz Abdal'ın melâmetilikle ilgili şu beyitleri dikkat çekicidir:

"Anla ki benim tâlib ü matlûb

Tabl-ı melâmeti 'aşk ile çal" (Sever, 2016, s. 67).

Devriye türüyle kuramsal dayanakları açısından benzerlik taşıyan dolâbnâme türü ise Kur'an'ı Kerim ve tasavvuf literatüründe yaratılmış canlı-cansız tüm varlıkların kendi lisanınca dile gelmesi, tesbihi, aşkı ve ayrılığın acısını çekmesine dair delillerden temel alan bir türdür. Tüm varlıkların Hakk'a duyduğu hasreti ve varlıkların daimî döngüsünü anlatan devir kuramı dolâbnâmenin temel kaynakları arasındadır (Alvan, 2020, s. 89).

Devir meselesiyle yakından irtibatlı görünen dolabnâme türüne ilham veren "dolap", tasavvufi manada Allah aşkını ve Allah'a teslimiyeti, Hakk'tan aldığını halka vermeyi ve insanın Hakk'tan gelen her türlü acı-tatlı nimete şükretmesi gibi anlamları içermektedir (Güzel, 2024, s. 140).

Bu türe ilham veren su dolabı, "ahşap bir çark ile su çıkarma sistemi" anlamına gelmektedir. Su üzerinde dönen ve inlemeye benzer yüksek ses çıkaran büyük ahşap çarka "nâ'ûra" denilmiştir. Kelime, "feryat etmek, inleme ve zangırdama" gibi anlamlara gelen "na'a" ve "n'ir" sözcüklerinden türetilmiştir. Dolâbnâme türünün kökeni, menkıbelerle konu olan ve Âsi Nehri üzerine yapılan Dolab-ı Muhammedî'ye dayanmaktadır. Habîb-i Neccâr adındaki Hristiyan bir ustaya yaptırılan su dolabına dair en eski menkıbe, Kaygusuz Abdal'ın Menâkıbnâmesi'nde yer almaktadır (Alvan, 2020, ss. 446-451; Güzel, 1999, ss. 123-124).

Evliyâ Çelebi, Âsi nehrinin ters akması yüzünden Âsi adını aldığını anlatan bir menkıbesi ve marangoz olan Hristiyan aziz Habib-i Neccar hakkındaki menkıbeleri kaydetmiştir (Alvan, 2020, ss. 448-449). Ayrıca 16. ve 17. yüzyıllarda Evliyâ Çelebi ve Edirneli Kadı Abdurrahman Hibri de Dolab-ı Muhammedî hakkındaki menkıbeyi anlatmakla birlikte, Kaygusuz Abdal'dan söz etmemişlerdir (Alvan, 2020, s. 451).

Diğer yandan Hama kentinde Âsi Nehri üzerinde kurulan en büyük su dolabı, 15. yüzyılda Hama hâkimi Aydemir eş-Şeyhî tarafından yaptırılan "Dolab-ı Muhammedî" adıyla bilinmektedir. Hakikat-i Muhammediye kavramı, varlıkların meydana gelişi ve varoluşun mertebelerine gönderme yapması bakımından İslam düşüncesinde Hz. Muhammed'in manevi şahsiyetini ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir. Vücut-ı Mutlak açısından varoluşun başlangıcını ifade eden mertebeye gönderme yaparken mevcudat açısından gerçek yaratma (halk) fiili, Vücut-ı Mutlak'ın Hâkikât-i Muhammediyye mertebesine tenezzülünden sonra meydana gelmiş ve her şey ondan yaratılmıştır (Demirci, 1997, ss. 251-252).

Dini-tasavvufi nazım türlerinden biri olan dolâbnâme, edebi bir tür olarak "Allah aşkının terennümünü ifade eden sorulu cevaplı manzume" olarak tanımlanmaktadır (Güzel, 2021, s. 109). Dolab-nâme türünün ilk örnekleri Yunus Emre ve Mevlâna'da görülebilir. Kaygusuz Abdal'dan sonraki şairler bu türden şiirlere "dolâb-nâme" adını vermişlerdir. Âşık Paşa, Ahmedî ve Ahmet Hayalî'nin dolâbnâme türünde eserleri bulunmaktadır (Alvan, 2020, ss. 11, 452).

Kaygusuz Abdal'ın Dolâbnâme'si aruzla yazılmış olup Kaygusuz'un dolaba sorusu ve dolabın bu soruya yanıtını içeren iki bölümden oluşmaktadır (Gölpınarlı, 2013, s. 38-46). İlk kısım Kaygusuz'un dolaba sorduğu on bir beyitten, ikinci kısım ise dolabın Kaygusuz'a cevabını içeren yirmi yedi beyitten oluşmaktadır. Su dolabıyla karşılıklı konuşma şeklinde yazılan Dolâbnâme aynı zamanda bir ağacın varlık evrelerini açıklayan bir devriye örneği olarak da kabul edilebilir (Kaygusuz Abdal, 2017, s. 47).

6. Dolâbnâme'de Kaygusuz Abdal'ın İrfan Anlayışı: Tanrısal Bilgi ve İlâhi Yaratım Fikrinin 'Ses' ile Tezahürünü Yansıtan Düşünceler

Dolâbnâme kasidesi, dolabın 'sesi', 'iniltisi' ve 'devri' gibi sembolik bir anlatım üzerinden Kaygusuz Abdal'ın irfan anlayışını yansıtan eserlerinden biridir. Kaygusuz'un kırk neferiyle birlikte Humus'tan sonra Hamâ şehrine geldiğinde Âsi Nehri üzerinde kurulmuş olan "Muhammedî Dolab"ın başında bir müddet durup, dolabın sesine kulak vererek Dolabnâme'yi yazışı Menâkıbnâme'de şu şekilde anlatılmaktadır:

"...Andan Kal'a-i Hamâ'ya geldiler. Âsî su üzerine konub oturdılar. Bir mikdâr sohbet itdiler. Muhammedî tolâbı gördiler kal'aya su çıkarırdı. Feryâd-ı figân ile şöyle (ki) anun inildisi ve zârılığı, bir günlük yoldan gelürdi. Baba Kaygusuz Sultan ânı mütâla'a kılub, bir zaman nazar kılub, bir zaman hayran oldı, anun zarılığın işidüb (gayetle) ta'accüb kıldı. Gönli cûşa geldi. Bu kasideyi anda, ol tolâbun adına Muhammedî tolâb'ı dirler idi. Anun için gâyet ulu ve hem yüce ağaçlı, ağır tölâb idi. Hamâ Kal'ası yüksek kal'a idi. Anun içine su çıkarmak için bir üstâd anı yaptı. Çok zahmet çekmiş idi. Su üzerine kurdılar dönmedi. Meger kim, ol tolâbı düzen üstâd Freng kavminden idi Nasara idi. Melûl u mahzun olup, ol tölâbun dönmedüğüne hâtırı münkesir oldı. "Hazret-i 'İsâ Bin Meryem hürmetine dön diyü ol tolaba and verdi, tolâb dönmedi. Hazret-i Dâvûd hürmetine dön didi, yine dönmedi. Hazreti Muhammed Mustafa hürmetine dön didi, hemân-dem ol tolâb turduğı yirden hareket idüb, su üzerinde dönmeğe başladı. Ağır tölâb olmağıla zârıkılub inledi. Üstadı görüb şâd oldı. Gönli gözi açıldı (safâ eyledi.) Bildi kim Muhammed dîni kutludur ol vakt ikrâr idüb "kelime-i şahâdet" getürdi, müsîmân olub ol tolâbun adı "Muhammedî Tolâb" kaldı. Bu haberler etrâf [u] 'âleme meşhur oldı. Nice kimesneler ânı görüb gelürlerdi. Ol tölâbun fân u zârî inildisi âdamun kalbine te'sîr iderdi (...)" (Güzel, 1999, s. 123-124).

Menâkıbnâme'de Kaygusuz'un bir tefekkür hali içinde dolabın 'sesine' kulak vermesi ve o sesi işitirken varlıkta gördüğü hakikat sırrını, Hakk'ın bilgisini, bu yolun taliplerine aktarışı anlatılmaktadır. Bu manada, Kaygusuz Abdal'ın Dolâbnâme'sinde onun diğer eserlerinde de vurgulanan eşyada Tanrı'nın hakikatının bulunduğu ve yaratılan tüm varlıkların hakikatin sırlarına vakıf olabileceğine dair görüşlerinin etkisi hissedilmektedir. Bu durum, Pythagorasçı Kürelerin Uyumu ve İlâhi güzellik kuramlarıyla irtibatlı olarak müzik teorisi anlatımlarında, gezegenlerin seslerinden müziği bulan kişi olarak Pythagoras'a yapılan atıflarda görülebilir. Nitekim Pythagoras'ın rüyasında gördüğü çekiç ve örs seslerine kulak vererek derin bir tefekküre dalması yoluyla müziği bulmasına dair anlatılar, dönemin pek çok teorisini tarafından aktarılmıştır.

Bu örneklerden biri Lâdikli Mehmet Çelebi'nin Fethiyye'sinde şu şekilde geçmektedir: "Anlatılır ki Fisagor peş peşe üç gece rüyasında bir kimsenin, uykudan kalk, filan denizin oraya git ve ilginç bir ilmi öğren diye seslendiğini işitti. O her üç gecenin ertesi sabahında gösterilen kenara gitti. Fakat kendisine ilim öğretecek birisini göremedi. Üçüncü gün o, bu rüyanın anlamsız olmadığı kanısına varınca uzun uzun düşündü. Onun bulunduğu yerde uygun tempolarla, çekiçlerle demir döven demirciler vardı. Onun akli o anda bu tempolu vuruşlara takıldı ve bu tempolu vuruşları derin derin düşündü. Sonra o evine döndüğünde sesler arasındaki ilişkiye yöneldi. O, kendisinin yönlendirdiği beste ilmini rabbânî bir feyiz sayesinde keşfedince, bir mûsikî aleti yaparak, bu aletin üzerine ibrişimden teller bağladı ve o asırda yaşayan herkesin yaptığı gibi Allâhü Teâlâ'nın birliği ve insanları uhrevi işlere yönlendirme konusunu içeren nağmeli bir şiir söyledi. Bu olay sonucunda birçok kimse dünyadan yüz çevirerek ahirete yöneldi." [Fth/A10b-A11a] (Tekin H., 1999, s. 56; Akdoğan, 2009, s. 206).

Ayrıca 'hâkim, ârif, bilgin' kimselerin irfanı ancak derin bir içe bakış yoluyla deneyimledikleri sezgisel bir bilgi olduğuna dair açıklamalar, evrendeki ilâhi ahengi 'tefekkür' yoluyla 'keşfeden' İdris, Süleyman, Davud gibi peygamberlere yapılan atıflarla da desteklenmektedir (Tekin E., 2024). Kaygusuz Abdal menâkıbnâmesinde ise sesine kulak vererek eşyada hakikat sırrını gördüğü varlık 'su dolabı' olarak karşımıza çıkmaktadır.

Menakıbnâme’de Kaygusuz Abdal’ın dolabın dönmesi için peygamberlerden bahsederken Davud peygamberden de söz eder (Güzel, 1999, s. 123). Hz. Dâvûd Peygamber’in güzel sesi, Kur’an’daki ayetlerde de olduğu gibi dönemin pek çok müzik teorisi kaynağına da konu edilmiştir. İhvân-ı Sâfâ ve Abdülkâdir Merâî, Hızır bin Abdullah, Kadızâde Tirevî, Ahmedoğlu Şükrullah gibi müzik teorisyenleri ilâhî güzellik ve Tanrısal bilgeliğin arasındaki irtibatı vurgularken Hz. Davud’a güzel sesine göndermede bulunmaktadır. Hatta bazı çalgıların yapılışında söz konusu Tanrısal bilgi ve ilâhî güzelliğin bir tezahürü olan Hz. Davud’un sesinden ilhâm alındığı vurgulanmaktadır (Tekin E., 2024).

Bu bakımdan, Dolabnâme’de ağır basan özellik, insan dışındaki bir varlığın ‘ses’ vererek varlık âleminde geçirdiği tüm yolculuğu dile getirdiği bir irfan anlatısı oluşudur. Bu anlatıda dolap, bu sese aracılık eden bir ‘enstrüman’ vasfına sahip bir varlık olarak tasavvur edilmektedir. Bir ağacın, köklerinden koparılıp -varlık âlemindeki ilk halinden (ağaç olduğu)- bir su dolabı haline getirilişine (bir zanaatkârın- Habîbî-Neccâr- bilgisi ve el becerisi ile kesilen bir ağacı oyup şekil vererek onu su dolabı haline getirmesi) kadar geçirdiği aşamalar boyunca (tıpkı Allah’ın bilgisinden insanı ve evreni yaratması gibi) geçtiği çileleri dile getirişi konu edinilmektedir. Bu yolculuk ise tüm canlıların yaratılış hitabını işitip bir ‘ses’ sahibi olarak varlık âlemine geldikleri ilk andan beri dünyada çeşitli zorluklardan geçerek yine Hakk’ın bilgisini arayış yolculuğuna benzetilmektedir. İnsanın dünyadaki yaşamı boyunca kendi gerçekliğini araması sırasında geçtiği ızdıraplar ve zorlu deneyimler yoluyla varlık sırları ve Hakk’ın ‘birliğine’ ermesi, bir sūfinin deneyimlediği Seyr ü Sülûk devri ve İnsan-ı Kâmil olma sürecinin sembolik bir anlatımıdır. Dolabnâmede’de dolabın Âsi Nehri’nden geçtiği suyu etraftaki tüm insanlara ve canlılara dağıtması, irfanın taşıyıcılığını üstlenen kâmillerin/âriflerin kendi çağında yaşayan halka hakikat yolunda rehberlik etmesine benzetilmektedir. Kaygusuz, bu sırlara yani batını bilgiye, cahillerin değil ancak ârif olanların vakıf olabileceğine Dolabnâme’de şu sözlerle dikkat çekmektedir:

“Sözünü Kaygusuz ârife söyle
Ne bilsün şekkeri tana buzağı”

Dolâbnâme’de tüm varlıkların yaratılışı, aynı ilahî hakikati kendi özünde barındırdığı ve bu dünyanın geçici olduğu fikri, Kur’an’da adı geçen peygamberlerin ve hükümdarların (Eyüp, Süleyman, İskender) hayatlarından örneklerle açıklanmaktadır. Dolâbnâme’de bedeni ikiye ayrılarak şehit edilen Hz. Zekeriyya; bağı kurtlar tarafından yenilen ancak tevekkülünü yitirmemiş, sabrıyla meşhur olan Hz. Eyüp ; ‘ihtişam, zenginlik, bilgeliğin, bahtiyarlık, kudret’ ile anılan, insan ve hayvana sözünü geçirebilen, dünya nimetleriyle tahtı dolu olan ancak her fânî gibi hükümdarlığı sona eren Hz. Süleyman ; efsaneye konu olan İskender (Zülkarneyn) ve “ab-ı hayat” gibi örnekler üzerinden dolabın ağaç olarak varlığa geldikten sonra köklerinden koparılıp nice çilelerden geçtiği ifade edilir:

“Yidi Eyyûb veş bagrumı kurtlar
Ciger-kanun döker çeşmüm kapağı”

“Zekeriyyâ gibi biçüb belümden
Tolâb için düzelttiler yarağı

Süleyman’un sürerdi tahtına yil
Kara toprağa koymışdur yatağı

Sikender (dür) ki cihânı Kâf-ber-Kâf
Tutub hükmüne sürerdi yasagı

Girüb zulmetde ister âb-ı hayvân
Tolu zehr ile sundılar bayağı”

Dolabnâme'de Hz. Süleyman ve Şeh-nâme'de adı geçen Sam, Rüstem, İskender gibi kralların saltanatlarının geçici olduğu hatırlatılır (Alvan, 2020, s. 180). Ayrıca Kaygusuz'un Budalâname adlı eserinin sonundaki rüya ile başlayan Kitab-ı Miğlâte adlı eserinde de insanın kendi içsel yolculuğunun anlatımı, gelmiş geçmiş tüm devirler boyunca Hz. Ali, Yunus Peygamber, Hz. Muhammed, Hz. Süleyman gibi peygamberlerle karşılaştığı yolculukları anlatan bir dervişin gözüyle anlatılmıştır (Kaygusuz A., 2024). Dolabnâme'de ise insanın Hakk'a yani Tanrısal bilgiye doğru varlık âlemindeki yolculuğunu/devrini, bu kez derviş yerine dolabı konuşTURarak açıklamaktadır.

Hz. Zekeriyya'nın bir ağaç kovuğuna saklandığı sırada düşmanları tarafından testereyle biçilerek ikiye ayrıldığı rivayet edilir. Hz. Süleyman neslinden olan Hz. Zekeriyya resûl değil nebidir ve Beyt-ü Mukaddes'in reisidir. Hz. Meryem de Beyt-ü Mukaddes'in hizmetine girmişti. Teyzesinin kocası da onun himayesindeydi'. Hz. İsa'nın bakir ve tertemiz Hz. Meryem'den Allah'ın emir ve iradesi ile mucizevi şekilde doğması üzerinde Yahudilerin hem Meryem'i hem de Zekeriyya'yı rahatsız etmesi ve dedikoduları üzerine onu bir ağacın kovuğuna sığınmış halde ağaçla birlikte ikiye biçerek şehit etmişlerdir (Güzel, 1999, s. 54-55; Uludağ, 2012).

Ayrıca İran edebiyatı ve klasiklerinden de izler taşıdığı (Tûti, Kumrî, Dürrac , Rüstem ve Hüsrev, Sâm) görülebilmektedir:

"Öterdi Tutî (vü) kumrî vü Dürrac
Geçürdüm bir zamân bu niçe çağı"

Kanı Rüstem kanı Hüsrev kanı Sâm
Belürmez birinün ucu bucağı"

Dolâbnâme üzerine yapılan incelemelerin pek çoğunda devirsellik fikrinin öne çıktığı, insanın Tanrıyla ilişkisi ve Tanrı'ya dönme arzusunun dolap metaforu üzerinden nasıl açıklandığı üzerinde durulmuştur. Örneğin, Alvan (2020, s. 178-180) Dolabnâme'de insanın yaradılışı, varlık âlemine geliş ve eşyada insanın hakikatinin bulunduğu görüşlerinin devriye meselesi ve Seyr ü Sülûk anlatısı içinde aktarıldığına dikkat çekmektedir. Ayrıca kasidede, bu dünyanın imtihan yeri olduğu, insanın başına gelenler karşısında sabır ve tevekkül sahibi olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Devriye tarzında yazılmış olan Dolabnâme'de irfan fikrinin Devir Kuramı, Bezm-i Elest, Dört Unsur Kuramı gibi görüşlerle irtibatına dair doğrudan ya da dolaylı olarak atıfları içerdiği görülebilmektedir. Tüm varlıkların Allah'tan gelip yine Allah'a döneceği fikrine dayanan Devir kuramını temel alan devriye tarzı bir ifade biçimi Dolâbnâme'de de görülebilmektedir:

"Kararun yok gice gündüz dönersün
Dökersin dertlü gözlerden hun-âba

Ne cevritdi sana bu çarh-ı gaddâr
Ki devr içre deşüpsen bu 'itâba

Su'âl itdüm tölâbun döndüğinden
Dönüben çün tolâb geldi cevâbâ"

Dolâbnâme'nin en dikkat çekici yanlarından biri, varlık alanının 'ses' üzerinden tanımlanmış olmasıdır. Tanrı'nın yaradılış hitabını hatırlama arzusu taşıyan tüm varlıkların "Kün!" emrini 'işittikleri Elest Bezmi'ni anımsamaları ve yine Hakk'ın birliği ve sırrına meylederek O'na devrediyor olmaları, dolabın 'sesi ve iniltisi' ile açıklanmaktadır:

"Niçün feryâdla zâri kıarsın
Meger derdü figânundan ciger döndi kebaba

İnildünden delindi derdlü bağrun
Figanundan ciger döndi kebaba”

Kaygusuz’un diğer eserlerinde öne çıkan Vahdet-i Vücut düşüncesinin ise daha dolaylı bir biçimde dile getirildiği söylenebilir. Âlemdeki tüm varlıkların Tanrı’nın bir tezâhürü ya da mutlak varlığın tecellisi olduğunu ifade eden Vahdet-i Vücut felsefesi (Gölpınarlı, 2017, s. 70) Dolabnâme’de, dolabın bütünlüğe/birliğe duyduğu özlem üzerinden ifade edilmektedir. Nitekim, dolap bir vakitler ağaç iken, kuşların onun dalına konduğu çağlarını özlem içinde anlatmaktadır:

Tokuz ay derneşüb bin dürlü kuşlar
Budagumda tutarlardı otağı

Dolabnâme’de dört unsura (anasır-ı erba) doğrudan atıf yapılmamakla birlikte daha çok ‘su motifi’nin ağır bastığı bir anlatım içinde “toprak” (turab), “hava” (yil) ve ateş unsurlarına ise eserin çeşitli bölümlerinde yer verildiği görülebilmektedir:

“Duhânundan boyandı göge gökler
Fırâkundan kara yirler türâbâ

Tolâb oldum gice gündüz dönerem
Su üstinde tutar oldum otağı

Süleyman’un sürerdi tahtına yil
Kara toprağa koymışdur yatağı”

Bunlara ek olarak, bir Rum Abdal ve 15. yüzyıldan itibaren Bektaşî gelenek içinde de önemli bir manevi önder kabul edilen Kaygusuz’un Alevi-Bektaşîlikteki tarikata girişi simgeleyen ‘kuşak’, ‘kemend’, ‘çerağ’, ‘devir/çarh’ gibi simgeler üzerinden 15. yüzyıldan itibaren teşkilatlı hale gelecek olan Bektaşî gelenekle de bağlantı kurulmaktadır. Bektaşîlere göre Kaygusuz Abdal başa giyilen yeri dört, kubbesi on iki dilimli Kalenderî tacını kabul etmiştir. Daha sonra Celâli, Hüseyinî, Kalenderî, Bektaşîler de bu külahı giymişlerdir. Bektaşî meydanındaki postlarından ikisi Abdal Musa ve Kaygusuz Abdal’a aittir O’nun Mısır’daki tekkesi dört halife makamı olarak kabul edilen dört Bektaşî tekkesinden biridir (Gölpınarlı, 2013, s. 12).

Sonuç

14. yüzyılda yaşamış olan Kaygusuz Abdal, Anadolu irfanının kendi döneminde yaşamış diğer mensuplarına göre çok sayıda yazılı eseri elimize ulaşmış olan en önemli temsilcilerinden biridir. Kaygusuz Abdal’ın tarihsel ve menkıbevi yaşamına dair kaynaklar, O’nun Horasan Erenleri ve Rum Abdallarıyla olan bağlantısını göstermekle birlikte Bektaşî edebiyatın da kurucusu kabul edildiğini göstermektedir. Kaygusuz’un eserleri dini-tasavvufi ve edebî özellikleri bakımından çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Ancak bu çalışmada Yunus Emre ve Mevlâna’dan sonra “dolabnâme” türünün en önemli örneklerinden birini oluşturan Kaygusuz’un su dolabıyla karşılıklı söyleşme tarzında yazmış olduğu Dolabnâme kasidesi, O’nun irfan anlayışını oluşturan kuramsal yaklaşımlar ve irfanı ‘ses’ temeli üzerinden açıklayan düşünceler çerçevesinde incelenmiştir. O’nun irfan anlayışı diğer eserlerine de yansıyan Devir, Vahdet-i Vücut, Vahdet-i Mevcut, Sudûr, Dört Unsur, Bezm-i Elest ve İlâhî Güzellik kuramları çerçevesinde ele alınmıştır. İnsanın Tanrı hakkındaki bilgisinin tüm eşyada ve varlık âleminde içkin olduğuna dayanan görüşlerinin Dolabnâme eserinde bir ‘su dolabı’ metaforu üzerinden aktarıldığı görülmüştür. Dolap sembolizminin esasen insanın yaradılışı ve ‘ses’ sahibi olarak varlık âlemine gelişine dayanan Bezm-i Elest kuramı ve devir kuramından izler taşıdığı görülmüştür. Nitekim, dolap dünyada çektiği sıkıntıları ve çileleri anlatırken esasında geldiği kaynağa dönme arzusunu dile getirmektedir. Ayrıca, ‘dolap’ metaforu aynı zamanda tüm Seyr ü Sülûk aşamalarından geçen, tüm ikiliklerden arınarak vahdet sırrına eren kâmil insanın yolculuğunu

da simgelemektedir. Burada ise yine varlığın hakikatinin ilahi 'ses'e kulak vererek idrak edilişı söz konusudur. Dolabnâme'de en üstün bilgi olarak kabul edilen bu bilginin (irfan) ancak yola talip olan kimseler tarafından anlaşılabilceğine dikkat çekilmektedir.

Neticede, Kaygusuz Abdal'ın su dolabının 'sesini' 'işiterek' bir tür tefekkür ve içsel bir deneyim yoluyla Hakk'ın sırrı ve birliğine dair edindiğı 'bilgi' ve bu bilgiyi yola talip olan ariflere aktaran bir kişi olarak konumlandırılabilceğı anlaşılmıştır. Kaygusuz'un irfan anlayışına dair görüşlerini aktarırken Kur'an ayetlerine ve İran edebiyatındaki unsurlara atıflar verdiği görülmüştür. O'nun diğer eserlerinde de görülebilen irfan anlayışının Dolabnâme'de 'dolap' sembolizmi ve 'ses' üzerinden Tanrısal hakikati ve varlık alanını açıklayan batınî bir üslup içinde aktarıldığı tespit edilmiştir.

Kaynaklar / References

- Affifi, A. E. (1975). Muhyiddîn İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi. (M. Dağ, Çev.) Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Akalın, M. (1979). Kaygusuz Abdal'ın Gevher-nâmesi. Edebiyat Ve Beşeri Bilimler Dergisi, ss. 189-198.
- Akdoğan, B. (2009). Fethullah Şîrvânî ve Mûsikî Risâlesi Mecelletun Fi'l-Mûsîka. Bilge Ajans & Matbaa.
- Akdoğan, B. (2010). Türk Din Musikisi Dersleri. Bilge Ajans.
- Alper, Ö. M. (2003). "İrfaniyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 22, ss. 444-447.
- Aışan, M. H. (2012). Horasan Erenleri, Melâmetiler, Ahiler, Bacılar, Gazîler, Abdallar. Kurtuba Kitap.
- Alvan, T. (2020). Klasik Türk Şiirinde Dolab-nâme Hakkında Mülâhazalar. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 60 (2), ss. 443-476.
- Arisoy, M. (1988). Seydi'nin El-Matla Adlı Eseri Üzerine Bir Çalışma. (Tez No: 5112) [Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Yök Tez Merkezi.
- Âşık Paşazade. (2003). Osmanogullarının Tarihi. (K. Yavuz, & M. A. Saraç, Çev.) K Kitaplığı.
- Ay, R. (2020). Anadolu'da Derviş ve Toplum. Kitap Yayınevi.
- Barkan, Ö. L. (1942). İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. Vakıflar Dergisi, ss. 279-304.
- Boz, M. (2025). Hacı Bektaş Veli ve Horasan Bağlantısı. *Edeb Erkan*, (7), 135-153. <https://doi.org/10.59402/EE007202508>
- Burchkhardt, T. (2017). Doğuda ve Batıda Kutsal Sanat. İnsan Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (2020). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Otto Yayınları.
- Ceyhan, A. (1994). Bedr-i Dilşad'ın Murad-name'si. (Tez No: 27176) [Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi]. Yök Tez Merkezi.
- Demirci, M. (1997). "Hakikat-ı Muhammediyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 15, ss. 179-180.
- Düzenli, P. (2014). İslam Kültür Tarihinde Musiki. İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Ergun, S. N. (2017). Bektaşî Şairleri ve Nefesleri. Ankara: Çolpan Yayınları.
- Eskigün, K. (2006). Klasik Türk Şiirinde Efsanevi Kuşlar. (Tez No: 204533) [Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Yök Tez Merkezi.
- Ferîdüddin Attâr. (2016). Mantıku't-Tayr. Kapı Yayınları.
- Firdevsî. (1994). Şehname, Cilt 1, Milli Eğitim Bakanlığı.
- Gedik, N. (2016). Türk Edebiyatında Manzum Devriyye. (Tez No: 453060) [Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi]. Yök Tez Merkezi.
- Gölpınarlı, A. (2013). Kaygusuz Abdal, Hatayî, Kul Himmet. Kapı Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2017). Alevî-Bektâşî Nefesleri. İnkılap Yayınları.
- Gündüzöz, G. (2018). Tasavvuf Tarihinde Nazarî İrfan Geleneği- Tarih, Teori ve Problemler. Fecr Yayınları.
- Güray, C. (2012). Anadolu'da İnanç ve Müzik İlişkisinin Sema-Semah Kavramları Çerçevesinde İncelenmesi. (Tez No: 312550). [Ankara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi]. Yök Tez Merkezi.
- Güray, C. (2017). Bin Yılın Mirası-Makamı Var Eden Döngü: Edvar Geleneği. Pan Yayıncılık.
- Güzel, A. (1982). Kaygusuz Abdal'ın Eserlerinde "Su" Motifi. II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. 2, ss. 221-233. Başbakanlık Basımevi.

- Güzel, A. (1999). Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Güzel, A. (2019). Abdal Musa Velâyetnâmesi. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Güzel, A. (2021). Şehzâde Alaâddin Gaybî Kaygusuz Abdâl Külliyyatı. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güzel, A. (2024). Kaygusuz Abdal. Akçağ Yayınları.
- İbn Arabî. (2001). Fütûhat-ı Mekkiye, Cilt 1, (S. Alpay, & H. M. Varlı, Çev.). Esmâ Yayınları.
- İhvan-ı Safa. (2017). İhvan-ı Safa Risaleleri, Cilt 1, (A. Kahraman, Dü., & B. A. Ali Durusoy, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- İnalçık, H. (2018). Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kara, M. (2017). Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. Dergah Yayınları.
- Karamustafa, A. T. (2014). Mysticism, Messianism and the Construction of Religious Authority in İslam. O. Mir-Kasimov (Ed.) in, A Medieval Turkish Saint and the Formation of Vernacular İslam in Anatolia (pp. 329-342). Brill.
- Kaya, M. (2009). "Sudûr", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 37, ss. 467-468.
- Kaygusuz Abdal. (2010). Saray-nâme. (A. Güzel, Dü.) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaygusuz Abdal. (2017). Dil-güşa. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaygusuz, A. (2024). Kitâb-ı Miğlâte. (A. Üstündağ, Çev.). Herat Yayınları.
- Kaygusuz, İ. (2005). Anadolu Bilgeleri. Su Yayınları.
- Kılıç, M. E. (2011). Anadolu'nun Ruhu. Sufi Kitap.
- Koç, F. (2017). Abdülaziz b. Abdülkâdir Merâgî ve Nekâvetü'l-Edvârı. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Koç, M. Ş. (2022). Kaygusuz Abdal'ın Saraynâme Adlı Eserinde Tasavvuf Anlayışı. (Tez No: 774842) [Akdeniz Üniversitesi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Yök Tez Merkezi.
- Köprülü, F. (2012). Anadolu'da İslâmiyet. Akçağ Yayınları.
- Köprülü, F. (2013). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Akçağ Yayınları.
- Köprülü, O. F. (1988). "Abdal Musa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 1, ss. 64-65.
- Kutluer, İ. (2000). "İlim", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 17, ss. 109-114.
- Mélikoff, İ. (2019). Uyur İdik Uyardılar. (T. Alptekin, Çev.) Demos Yayınları.
- Mostafavi, M. (2016). 13. Yüzyılın Büyük Mutasavvıfı Evhaddeddin-i Kirmani ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri. Kitap Yayınevi.
- Ocak, A. Y. (2016a). Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri- Selçuklular Dönemi. Kitap Yayınevi.
- Ocak, A. Y. (2016b). Kalenderîler. Timaş Yayınları.
- Oktay Uslu, Z. (2020). Erken Dönem Bektaşî ve Abdal Şiirinde Farsçanın Rolü: Kaygusuz Abdal Örneği. Türklük Bilgisi Araştırmaları, ss. 251-264.
- Öksüz, Y. (2024). Yunus Nefesli Bir Şair: Kaygusuz Abdal. İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 9 (2), ss. 450-469.
- Öz, B. (2001). Alevilik Nedir. Der Yayınları.
- Özdem, R. (2018). Kaygusuz Abdal'ın Vücûd-nâme Adlı Eserinin Tasavvufi Tahlili. (Tez No: 527947) [Akdeniz Üniversitesi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Yök Tez Merkezi.
- Özmen, İ. (1998). Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi, Cilt 1-2. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öztürk, A. (2003). Dini-Tasavvufi Edebiyatımızda Dolapnâme Türü ve Ahmed Hayâlî'nin "Tolabnâme" İsimli Kadîdesi. Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, II (3), ss. 87-101.

- Öztürk, Y. N. (Dü.). (2019). Surelerin İniş Sırasına Göre Kur'an'ı Kerim Meali. Yeni Boyut Yayınları.
- Rumî, M. C. (2012). Mesnevî. Panama Yayınları.
- Sever, M. (2016). Dîvân-ı Kaygusuz Abdâl. Helke Yayıncılık.
- Seyirci, M. (1999). Abdal Musa Sultan. Der Yayınları.
- Sezikli, U. (2007). Abdülkâdir Merâgî ve Câmiu'l-Elhan'ı. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Shefer-Mossensohn, M. (2019). Osmanlı'da Bilim. (K. Oğuz, Çev.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şahin, H. (2020). Dervişler, Fakihler, Gaziler: Erken Osmanlı Döneminde Dini Zümreler (1300-1400) (2 b.). Yapı Kredi Yayınları.
- Şahin, İ. (2013). Kur'an'da İştme/Sem Olgusu. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18(2), s. 91-113.
- Taşgîn, A. (2013). Dediği Sultan Menakıbı. Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Taşgîn, A., & Atay, Ö. (2019). Horasan'dan Konya'ya Türkistan – Horasan Marifetinin Göçü: Fütüvvetin Son Meydanı Olarak Konya. (A. Aköz, D. Yörük, & H. Karpuz, Ed.), Geçmişten Günümüze Göçler Konya Kitabı XVII (s. 155-184). Konya Ticaret Odası Yayınları.
- Taşgîn, A., & Taşgîn, H. (2022). Kaygusuz Abdal Sultan'ın Vilayenamesi Nüshaları Üzerine. Nazım Hikmet Polat Armağanı (s. 251-254). içinde Ankara: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Taşgîn, A., & Taşgîn, H. (2022). Klasik Metinlerin İzinde İki Sultan İki Taht: Vilayetname-i Kaygusuz Sultan Abdal Musa Sultan'ın Kaygusuz Abdal Sultan'ı İrşadı. A. Taşgîn, E. Aksoy, A. Kültür, & H. Taşgîn (Dü) içinde, Yedi İklim Çar Köşede Hacı Bektaş Veli (s. 151-178). Leiden: Sota Yayınları .
- Taşgîn, A., & Taşgîn, H. (2024). XV.-XVI. Yüzyılda Yaşayan Erenlerin Menakıbnamelerinde Devlet Adamları: Bey ve Eren Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi. Düzenleyenler Z. Işık, & F. Akın, II. Uluslararası Türkistan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Abdal Ata Sempozyumu içinde (s. 120-135). Çorum Belediyesi Kültür Yayınları. DOI: <https://doi.org/10.59402/CS01202406>
- Tekin, E. (2024). İrfan" Fikrinin 13. - 15. Yüzyıl Orta Çağ İslam Dönemi Edvâr Kaynaklarındaki Yansımaları. (Tez No: 894958) [Erciyes Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi]. Yök Tez Merkezi.
- Tekin, H. (1999). Lâdikli Mehmet Çelebi ve er-Risaletü'l-Fethiyye'si. (Tez No: 947204) [Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi].
- Uluçay, Ö. (1994). Kaygusuz Abdal. Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Uludağ, S. (1994). "Devir". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, ss. 231-232.
- Uludağ, S. (2003). "Mârifet". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 28, ss. 54-56.
- Uludağ, S. (2010). "Sülûk". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 38, ss. 127-128.
- Uludağ, S. (2012). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Uslu, R. (2018). Merâgî'nin Son Müzik Eseri Zevâid-i Fevâid-i Aşere. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Uzun, M. İ. (1994). "Devriyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, ss. 251-253.
- Yücel, S. (2024). Kaygusuz Abdâl'ın Gülistan Adlı Eseri- Edebi ve Tasavvufi İnceleme. (Tez No: 898177) [Akdeniz Üniversitesi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Yök Tez Merkezi.

Ekler / Appendices

Ek 1

Kaygusuz Abdal'ın Dolâbnâme Adlı Eseri

Su'âl itdüm bugün ben bir dolâba
Didüm niçün sürersin yüz bu âba

Neden bağrun delükdür gözlerün yaş
Sebeb nedür dertlü sataşdun bu 'itâba

Kararun yok gice gündüz dönersün
Dökersin dertlü gözlerden hun-âba

Elif-kaddün bükilmiş çenge dönmiş
İnildüni düzeltmişsün rebaba

Gözin yaşı revân oldu seher-gâh
Giceler varmadun bir lahza hâba

Niçün feryâdıla zâri kıalarsın
Meger derdü figânundan ciger döndi kebaba

İnildünden delindi derdlü bağrun
Figanundan ciger döndi kebâba

Nice haber virdi sana bu devrân
Ki derdün defteri sığmaz kitaba

Ne cevri itdi sana bu çarh-ı gaddâr
Ki devri içre deşüpsen bu 'itâba

Duhânundan boyandı göge gökler
Firâkundan kara yirler türâbâ

Su'âl itdüm tölâbun döndüğinden
Dönüben çün tolâb geldi cevâbâ

Cevâb-ı Tolâb Baba Kaygusuz Sultan
Tolâb eydür eyâ çeşmüm çerâğı
İşidmege cevâbum aç kulagı

Benüm budur sorarsan ser-güzeştüm
Ki ben yaylarıdum bir yüce tağı

İrişmezdi boyuma altmış arşun
Belüme dahı on âdem kucağı (kuşağı)

Geçürmişdüm serâdan gökleriümi
Süreyyâya yitürmişdüm budâğı

Tokuz ay derneşüb bin dürlü kuşlar
Budagumda tutarlardı otağı

Öterdi Tutî (vü) kumrî vü Dürrac
Geçürdüm bir zamân bu niçe çağı

Hevâ murg-ı kebûter bagun gezerken
Örülmiş 'ömrı kuşunun tuzağı

Kazâ irdi meger dest-i kaderden
Ki bir şahs irişüb çaldı bıçağı

Yıkılub yatdum ol dem yüzüm üzre
Kırıldı kalmadı budum budağı

Delüb boyuma takdılar kemendi
Sürüdiler tolandum her sokağı

Nice müddet sokaklarda yüzime
Gelüp geçen basarlardı ayacı

Yidi Eyyûb veş bagrumı kurtlar
Ciger-kanun döker çeşmüm kapağı

Zekeriyyâ gibi biçüb belümden
Tolâb içün düzeltdiler yarağı

Temür mıhlar dokunub yüregüme
Kazâ desti-y-le çarhun çomağı

Tolâb oldum gice gündüz dönerem
Su üstinde tutar oldum otağı

İnilerüm dün [ü] gün dost diyüben
Gözüm yaşı sular bûstânı bağı

Kime dost oldu devrân bu cihânda
Ki sonra olmadı anunla bağı

Felek kime tadurdu bir kaşık bal
Ki sunucu sunar tas-ıla ağı

Süleyman'un sürerdi tahtına yıl
Kara toprağa koymışdur yatağı

Sikender (dür) ki cihânı Kâf-ber-Kâf
Tutub hükmüne sürerdi yasagı

Girüb zulmetde ister âb-ı hayvân
Tolu zehr ile sundılar bayağı

Cihânda varlığı baştan başa hep
Fenâ yurdu durur mihnet ocagı

Kanı Rüstem kanı Hüsrev kanı Sâm
Belürmez birinün ucu bucağı

Bekâ yurdu degüldir ki bekâsun
Fenâ ehli tutar bunda otağı

Bu dünyâ bir büyütü'l-'Ankebut'dur
Pes oldu mekeslerün tuzağı

Olublar Gaybî bunda tekye kılan
Hakk'un fazlı durur ancak tayagı

Sabır seccâdesün altına salmış
Tükeliden kuşanmışdur kuşağı

Sözünü Kaygusuz ârife söyle
Ne bilsün şekkeri tana buzagı (Güzel, 1999, ss. 124-127).